

УДК 347.65 (477)

Н. Фомічова,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПАДКУВАННЯ ЗА ПРАВОМ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ПОРЯДОК ЗАКЛИКАННЯ ДО СПАДЩИНИ СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ

Спадкування за правом представлення було відоме ще в римському праві, але на сучасному етапі залишається одним із проблемних питань. Поняття «спадкування за правом представлення» визначено ще в Цивільному кодексі Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) від 18 липня 1963 р., але реформування законодавства про спадкування, що відбулося з ухваленням у 2003 р. Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), потребує іншого погляду на конструкцію спадкування за правом представлення.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці таких правознавців, як: Д.І. Майєр, В.І. Серебровський, В.К. Дроніков, Г.Ф. Шершеневич, З.В. Ромовська, В.В. Васильченко, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, Є.О. Харитонов, М.Ю. Барщевський та інші. Також, крім поглядів попередників на конструкцію спадкування за правом представлення, необхідно звернутися до досвіду закордонних країн із цього питання.

Згідно зі ст. 1266 ЦК України, спадкуванням за правом представлення називають такий порядок спадкування, коли одна особа в разі смерті іншої особи, яка є спадкоємцем за законом до відкриття спадщини, ніби заступає її місце і набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку б отримав померлий спадкоємець, якби він був живий на час відкриття спадщини.

До початку обговорення підстав і осіб спадкування за правом представлення потрібно звернути увагу на тер-

мін, який уживає законодавець, – «спадкування за правом представлення», проаналізувати різні погляди на трактування цього терміна. Існує думка, що термін «спадкування за правом представлення» неточний і досить умовний, оскільки особа, яку «представляють», померла до часу відкриття спадщини [1, с. 178]. В.І. Синайський у своїх дослідженнях зазначав, що спадкування за правом представлення – це відступ від правила, що найближчий родич виключає дальшого [2, с. 559]. Учений Д.І. Майєр під правом представлення розумів право подальших низхідних на ту частину спадщини, яка дісталася б їхньому висхідному, що помер раніше за спадкоємця [3, с. 805].

У дореволюційному цивільному праві термін «спадщина за правом представлення» уважався невдалим, тому що він не відображав суті цього порядку. На думку вченого В.І. Серебровського, термін «право представлення» не відповідає дійсності правовідносин, бо в разі спадкування за правом представлення не відбувається жодного правонаступництва між спадкоємцем, який вибув через смерть до відкриття спадщини, і його прямим спадкоємцем. Спадкоємці за правом представлення спадкують не за правом, яке належало їхньому родичу за висхідною лінією, а за правом, яке належить їм самим [4, с. 210]. Учений пропонував уживати термін «покоління наступництво» [5, с. 107]. Із цією думкою погоджувався і К.В. Дроніков, який зазначав, що за спадкування за правом представлення в дійсності внуки та прав-

нуки нікого не представляють, а вважаються самостійними спадкоємцями першої черги. Спадкування за правом представлення є законною фікцією, яка має своєю метою особам, що представляють, надати права осіб, яких представлятимуть [6, с. 59]. Ю.О. Заїка термін «спадкування за правом представлення» також уважав досить умовним, оскільки особа, яку «представляють», померла до відкриття спадщини [7, с. 178].

У спадковому праві закордонних країн спадкування за правом представлення розглядається як привілей, установлений на користь нащадків спадкоємця, померлого до відкриття спадщини або одночасно із спадкодавцем (ст. 660 Цивільного кодексу штату Квебек) [8]. Відповідно до ст. 751 Цивільного кодексу Франції, представлення є юридична фікція, яка має на меті допустити вступ представників у права тих, кого представляють [9, с. 277]. Як бачимо, існують різні погляди на конструкцію спадкування за правом представлення.

Заслужує на увагу також думка про те, що спадкування за правом представлення не обмежує і не може обмежувати правоздатності спадкоємців за правом представлення за законом, а є додатковим правом, тобто розширює правоздатність [10, с. 19–20].

Вважаємо, що спадкоємець, який закликається до спадкування за правом представлення, нікого, крім себе, не представляє, така особа є самостійним наступником спадкодавця на підставі закону через кровне споріднення зі спадкодавцем, а не як наступник або представник останнього, померлого до відкриття спадщини. Спадкування за правом представлення визначається як спеціальний порядок закликання до спадкування спадкоємців за законом. Тому спадкоємці за правом представлення не відповідають за борги спадкоємця, якого вони представляють, а несуть відповідальність тільки за боргами самого спадкодавця на загальних підставах ст. 1282 ЦК України та лише в межах вартості успадкованого майна.

Особами, які набувають право на спадщини за правом представлення, є визначені групи спадкоємців за законом. Також у разі спадкування за правом представлення не відбувається жодного правонаступництва між спадкоємцем, який вибув через смерть до відкриття спадщини, і його прямим спадкоємцем. Спадкоємці за правом представлення спадкують не за правом, яке належало їхньому родичу за висхідною лінією, а за правом, яке належить їм самим.

У юридичній літературі виділяють такі функції спадкового правонаступництва: регулятивну, охоронну, виховну, стимулюючу, сімейно-забезпечувальну та матеріально-забезпечувальну. Наявність функцій визначає спадкове право як відносно самостійний елемент системи цивільного права. Аналізуючи чинне законодавство, можна припустити, що спадкування за правом представлення виконує охоронну функцію щодо визначеного законом кола осіб, а саме повнолітніх, які втратили одного з батьків. Г.Ф. Шершеневич, вивчаючи право представлення, визначив його законну функцію [11, с. 664], мета якої – поставити осіб, що представляють, на місце за ступенем і правом осіб, яких представлятимуть.

Спадкування за правом представлення відбувається тільки в разі спадкування за законом, оскільки за спадкування за заповітом особи, зазначені в заповіті, повинні бути живими на час відкриття спадщини. Лише за наявності певних умов спадкоємці за правом представлення можуть бути закликані до спадкування.

Спадкування за правом представлення наявне, якщо:

1) спадкодавець не склав заповіт або заповіт у встановленому порядку визнаний недійсним;

2) спадкоємець за законом помер до часу відкриття спадщини, тобто раніше спадкодавця або одночасно з ним в один день;

3) спадкоємець, якого представляють, за своє життя не втратив права на спадщину як усунений від права на спадкування;

4) спадкоємець за правом представлення не був усунений від права на спадкування в установленому законом порядку;

5) померлий спадкоємець мав право спадкування на час відкриття спадщини згідно із законом.

Відносини, які виникають у разі спадкування за правом представлення, складаються з таких юридичних фактів:

1) відсутність заповіту або визнання його недійсним у судовому порядку. Конструкція спадкування за правом представлення може бути застосована лише за спадкування за законом;

2) смерть спадкоємця за законом, що настала до смерті спадкодавця. Зазначені відносини породжуються лише фактом смерті спадкоємця, який би мав право спадкувати за законом;

3) смерть спадкодавця;

4) прийняття спадщини особою, яка спадкує за правом представлення. Спадкоємець, який спадкує за правом представлення, наділений правом прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. У разі відмови спадкоємця за правом представлення прийняти спадщину настають правові наслідки, встановлені ст. 1275 ЦК України та, відповідно, відносини спадкування за правом представлення не виникають. Кожний з юридичних фактів, що входить до юридичного складу за спадкування за правом представлення, може мати самостійне значення, але саме даний правовий наслідок може викликати тільки юридичний склад загалом, увесь комплекс утворюючих його фактів.

Наступною особливістю є спеціальний суб'єктний склад осіб, які мають право на спадщину за правом представлення. Згідно зі ст. 529 ЦК УРСР 1963 р., спадкування за правом представлення поширювалося лише на внуки, правнуки померлого, якщо їхні мати, батько (діти померлого) померли раніше за нього. За ЦК України 2003 р. коло осіб, які мають це право, розширено. До спадкування за правом пред-

ставлення закликаються особи, вказані у ст. 1266 ЦК України, а саме:

– внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові;

– прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця);

– племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця);

– двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця).

Внуки, правнуки, прабаба, прадід, племінники спадкодавця, двоюрідні брати та сестри спадкодавця є спадкоємцями за законом. Зазначені особи спадкують ту частку, яка належала б їхньому відповідному родичу, якби він був живий на час відкриття спадщини. Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну. Надання цим особам права спадкування за правом представлення не позбавляє їх статусу звичайних спадкоємців [12, с. 262]. Як вказано в ч. 6 ст. 1266 ЦК України, за спадкування за прямою низхідною лінією право представлення діє без обмежень ступеня споріднення. Отже, це право можуть, за певних умов, мати і праправнуки. Проте прапрабаба і прапрадід, які є щодо померлого родичами висхідної лінії, цього права одержати не можуть.

Відповідно до ст. 753 Цивільного кодексу Франції, представлення допускається щодо тих, хто помер раніше. Не допускається представлення щодо тих осіб, хто відмовився від спадщини, також представлення на користь родичів за висхідною лінією не допускається [9, с. 278].

Отже, можна зробити висновок, що за ст. 1266 ЦК України розширено суб'єктний склад осіб, які мають право на спадкування за правом представ-

лення, до нього включені не лише низхідні, а й висхідні родичі прямої лінії споріднення, а також родичі побічних ліній споріднення, а саме: племінники та племінниці, двоюрідні брати та сестри.

Для спадкування за правом представлення також характерна черговість, як і для спадкування за законом. Оскільки спадкоємці за правом представлення спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім родичам, якби вони були живими на час відкриття спадщини. Так, передусім закликаються внуки та правнуки на частку спадщини, яка б належала їхнім батькові, матері, бабі, діду, якби вони були живими на час відкриття спадщини. Тобто вони ніби представляють свого померлого родича, який міг би бути спадкоємцем першої, другої або третьої черги, якщо був би живим на час відкриття спадщини.

Спадкування за правом представлення застосовується і щодо усиновлених осіб. Отже, якщо усиновлений помре раніше усиновителя, то спадкова частка, яка належала б усиновленому, якби він дожив до відкриття спадщини, перейде за правом представлення до дітей усиновленої особи, які цю частку спадщини поділять між собою.

За допомогою конструкції спадкування за правом представлення, як зазначає З.В. Ромовська, відбувається проникнення «права представлення» у другу та третю черги спадкоємців за законом. Однак водночас варто мати на увазі, що до спадкування за правом представлення закликаються саме перелічені особи, а не їхні нащадки [13, с. 19–20]. Також у п. 5.3 узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» № 24-753/0/4-13 від 16 травня 2013 р. зазначено: «Спадкування за правом представлення має місце у випадках, встановлених ст. 1266 ЦК України, за умови, якщо спадкоємець першої – третьої черги спадкування за законом помер до відкриття спадщини».

Оскільки спадкоємці за правом представлення спадкують ту частку

спадщини, яка належала б за законом їхнім родичам, якби останні були живими на час відкриття спадщини, то вони можуть не одержати частку, рівну часткам інших спадкоємців. Наприклад, після смерті спадкодавця спадкоємцями першої черги є його два сини. Проте на час відкриття спадщини один із синів спадкодавця, який також мав трьох синів (тобто онуків спадкодавця), помер. Згідно із ч. 1 ст. 1266 ЦК України, внуки можуть закликатись до спадкування разом зі спадкоємцями першої черги. Отже, суд повинен розподілити частку у спадщині на половину між сином спадкодавця та його трьома онуками, половина частини спадщини онуків має бути розділена між ними також рівними частинами.

Виходячи з вищенаведеного, можна сказати, що для спадкування за правом представлення характерна черговість, як і для спадкування за законом. Спадкоємці за правом представлення спадкують ту чергу, яку спадкував би їхній померлий родич. Зазначені особи закликаються разом з іншими спадкоємцями за законом, проте такі особи не будуть вважатися спадкоємцями за законом, тому не можуть користуватися певними правами, які надані спадкоємцям за законом.

Наступне спірне питання щодо спадкування: чи мають право на спадщину спадкоємці за правом представлення в тих випадках, коли їхній висхідний родич позбавлений права на спадщину. О.С. Іюффе вперше висловлював думку про те, що спадкоємці, які спадкують у порядку представлення, позбавляються права на спадкування не лише тоді, коли спадкоємець, якого вони представляють, позбавлений спадщини за заповітом, а й тоді, коли він втрачає це право як негідний спадкоємець. Схожі думки висловлювала і З.Г. Крилова, яка не допускала спадкування дітей, батьки яких позбавлені спадщини. Лише коли будь-яка частина майна залишилася поза заповідальним розпорядженням, спадкоємці за правом представлення мають право на спадкування [14, с. 472]. Ю.О. Заїка зазначав, що спадкоємці за

правом представлення спадкують саме ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім висхідним родичам. Якщо батьки за законом не закликаються до спадщини, то відсутній і об'єкт спадкового правонаступництва [7, с. 181]. Зовсім іншу думку щодо цього питання висловлював В.К. Дроніков, який уважав, що пряме позбавлення спадщини не поширюється на наступників, оскільки має суворо особистий характер [6, с. 87]. Якщо законодавець допускає спадкування за правом представлення, то не має значення, що у спадкоємця були негідні батьки. Тобто син не повинен відповідати за умисні противоправні дії батька [15, с. 191].

У ст. 1266 ЦК України «Спадкування за правом представлення» не зазначено та немає прямої вказівки на випадки усунення спадкоємців, які можуть набути право на спадщину за правом представлення. Якщо померлий спадкоємець не мав право на спадкування, то його нащадки право на спадщину за правом представлення не мають, положення ст. 1266 ЦК України не застосовується. Уважаємо, що такий факт, як усунення від спадщини, має значення в разі встановлення цього факту судом. Наприклад, син спадкодавця ухилився від виконання обов'язку щодо утримання свого батька, і ця обставина після смерті спадкоємця встановлена судом. У такому разі внук спадкодавця (син спадкоємця) після смерті свого діда не закликається до спадкування за правом представлення. Отже, якщо спадкоємець, якого представляють, за своє життя не втратив права на спадщину як усунений від права на спадкування; не був усунений від права на спадкування в установленому законом порядку, то в таких випадках право на спадщину за правом представлення в такій особі виникає згідно зі ст. 1266 ЦК України.

На підставі викладеного в межах цієї статті можна прийти до таких висновків:

– термін «спадкування за правом представлення» не повністю відповідає змісту цього поняття, оскільки особа

яку «представляють», померла до відкриття спадщини;

– спадкоємець, який закликається до спадкування за правом представлення, нікого, крім себе, не представляє, така особа є самостійним наступником спадкодавця на підставі закону через кровне споріднення із спадкодавцем, а не як наступник або представник останнього, померлого до відкриття спадщини;

– спадкування за правом представлення – особливий порядок закликання спадкоємців за законом, а не окрема підстава або вид спадкування, і лише за наявності визначених умов спадкоємці за правом представлення можуть успадкувати майно;

– за ЦК України розширено суб'єктний склад осіб, які мають право на спадкування за правом представлення, наданням права на спадкування спадкоємцям висхідної та побічної ліній споріднення. Суб'єктами спадщини за правом представлення є певні групи спадкоємців за законом. Надання цим особам права спадкування за правом представлення не позбавляє їх статусу звичайних спадкоємців;

– спадкування за правом представлення має місце, якщо:

1) спадкодавець не склав заповіт або заповіт у встановленому порядку визнаний недійсним;

2) спадкоємець за законом помер до часу відкриття спадщини, тобто раніше спадкодавця або одночасно з ним в один день;

3) спадкоємець, якого представляють, за своє життя не втратив права на спадщину як усунений від права на спадкування;

4) спадкоємець за правом представлення не був усунений від права на спадкування в установленому законом порядку;

5) померлий спадкоємець мав право спадкування на час відкриття спадщини згідно із законом;

– спадкоємець, який спадкує за правом представлення, наділений правом прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття;

— для спадкування за правом представлення характерна черговість, як і для спадкування за законом. Спадкоємці за правом представлення спадкують в ту чергу, у яку спадкував би їхній померлий родич. Зазначені особи закликаються разом з іншими спадкоємцями за законом, проте такі особи не будуть вважатися спадкоємцями за законом, тому не можуть користуватися певними правами, які надані спадкоємцям за законом.

Ключові слова: спадкування за законом, спадкоємці, спадкування за правом представлення, спадщина, порядок спадкування.

Наукову статтю присвячено дослідженню спадкування за правом представлення. Зазначено, що спадкування за правом представлення є особливим порядком закликання спадкоємців за законом. Окреслено, що лише за наявності визначених умов спадкоємці за правом представлення можуть успадкувати майно.

Научная статья посвящена исследованию наследования по праву представления. Указано, что наследование по праву представления является особым порядком призвания наследников по закону. Отмечено, что только при наличии определенных условий наследники по праву представления могут унаследовать имущество.

The scientific article is devoted to the study of inheritance by the right of representation. It is indicated that inheritance under the law of representation is a special order of vocation of heirs by law. It was established that only under certain conditions, heirs by the right of representation can inherit property.

Література

1. Спадкове право : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.В. Нестерцова-Собакарь та ін.

Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с.

2. Синайский В.И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2006. 672 с.

3. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2003. 831 с.

4. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Москва : Статут, 1997. С. 210.

5. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. Москва : Статут, 2003. 558 с.

6. Дроников В.К. Наследственное право Украинской ССР. Киев : Вища шк., 1974. 159 с.

7. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення та розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.

8. Хаскельберг Б.Л. Наследование по праву представления и переход права на принятие наследства. Цивилистические записки : межвузовский сборник научных трудов. Вып. 3. Москва ; Екатеринбург : Статут ; Институт частного права, 2004. С. 232.

9. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). Пер. с франц. В.Н. Захватаев. Предисловие А.С. Довгерт, В.Н. Захватаев. Приложение 1-4 : В. Захватаев ; отв. ред А.С. Довгерт. Киев : Истина, 2006. С. 277, 278.

10. Грейдин О.О. О некоторых проблемах, связанных с неоднозначным применением норм при наследовании по закону. Мала енциклопедія нотаріуса. 2007. № 3. С. 19-22.

11. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Москва : Статут, 2005. С. 664.

12. Желіховська Ю.В. Поняття та юридична природа спадкового представлення. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Т. 26 (65). 2013. № 2-1. Ч. 1. С. 261-265.

13. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. С. 189.

14. Советское гражданское право : учебник : в 2-х т. Т. 2 / под ред. В.А. Рясенцева. Москва : Юрид. лит., 1965. 504 с.

15. Гаврилов В.Н. Отстранение от наследования недостойных наследников: история: перспективы зарубежного опыта. Известия вузов. Правоведение. Санкт-Петербург, 2002. № 5. С. 190-196.

